

Die Woord in die werklikheid

Wetenskapsteoretiese perspektiewe op Diakoniologie

C.J.H. Venter

Dept. Diakoniologie & Missiologie

Potchefstroomse Universiteit vir CHO

POTCHEFSTROOM

Abstract

The Word as directed to reality. Theoretical perspectives on Diaconiology

*The basic issue dealt with in this article is the investigation and interpretation of data to found Diaconiology/Practical Theology from the view of the Science of Epistemology. To accomplish this aim, attention is paid to the field of study of theology in general and Diaconiology in particular. Dooyeweerd's **Philosophy of the Law** is critically analysed and the results utilized to select foundational views applicable to Diaconiology. In conclusion attention is focused on the way in which scientific research should be conducted in Diaconiology according to the point of departure highlighted in this article.*

1. Inleiding

In hierdie wetenskapsteoretiese verantwoording oor die vakgebied van die Diakoniologie word aan die volgende sake aandag gewy: verantwoording oor die studieveld van teologie en van Diakoniologie. Hierna volg 'n verkenning van die bruikbaarheid van die Wysbegeerte van die Wetsidee vir 'n wetenskapsteoretiese perspektief op Diakoniologie. Afsluitend word gefokus op Diakoniologiese vormgewing in wetenskaplike navorsing – vanuit 'n bepaalde vertrekpunt.

2. Die studieveld van teologie

Oor wat die studieveld van teologie in die algemeen en Diakoniologie in die besonder is, loop menings uiteen. Juis daarom is dit noodsaaklik om vir die bestudering van Diakoniologie die studieveld van teologie nader aan te dui. Uit die verkenning van literatuur is dit duidelik dat sekere filosofiese

voorveronderstellings die basis vorm van 'n bepaalde siening van die studieveld van teologie.

Oor wat teologie is en hoe die studieveld van teologie omlin word, onderskei Jonker (1977:3 e.v.) vier sogenaamde denkmodelle: die klassieke model van Augustinus (teologie is wysheid); die rasonale model (o.a. Thomas van Aquino), waarin gestel word dat teologie rasonale kennis oor God wil verwoord; die reformatoriese model waarin Skrifgegewens ontgin en na die praktyk van die geloofslewe deurgetrek word, en laastens 'n model wat die studieterrin van teologie omlin as die bestudering van mense se geloof en religieuse ervaring (vgl. ook Spoelstra, 1992:302).

Ouweneel (1993:36-43) onderskei ook vier definisies van wat teologie en wat die studieterrin daarvan is: eerstens stel hy dat teologie studie aangaande God is; tweedens dat teologie die Woord van God bestudeer; dertens dat teologie die geskrewe openbaring van God bestudeer en vierdens kan 'n definisie onderskei word wat die studieveld van teologie beperk tot mense se religieuse ervarings, of ook tot mense se geloof en geloofsuitsprake oor God (vgl. ook Heyns & Pieterse, 1990:4). Dit sou sinvol gewees het indien Ouweneel die onderskeid tussen die tweede definisie (teologie bestudeer die Woord van God) en die derde definisie (teologie bestudeer die geskrewe openbaring) skerper aangedui het. Moontlik hang die nie-aanduiding van die onderskeid tussen die tweede en die derde definisie saam met Ouweneel se ruimer siening van die Woord (1993:253).

Uit bogenoemde gegewens kan menings oor die studieterrin van teologie breedweg in drie hoofkategorieë ingedeel word. Die eerste kategorie beskou God as studieterrin van die teologie. Die tweede kategorie neem die Skrifopenbaring van God as studieveld vir teologie. Die derde kategorie het heelwat variasies, maar kom daarop neer dat teologie uitsluitlik as studieveld het mense se godsdienstige ervaring of mense se geloofsuitsprake oor God. Ten opsigte van die eerste kategorie (God is die studieterrin van teologie) moet krities gevra word of God bestudeer kan word? God kan tog nie geobjektiveer of gekonseptualiseer en so aan wetenskaplike ondersoek onderwerp word nie. Ten opsigte van die derde kategorie (menslike ervaring of -geloofsuitsprake as die studieveld van teologie) moet krities gevra word hoe die ervaring en geloof waaroor uitsprake gemaak word in die mens gewerk word; wat is die norm van en vir hierdie ervarings- en geloofsuitsprake en hoe staan dié uitsprake in verband met God se Skrifopenbaring? God se openbaring in werke en Woord is binne menslike ervaring en vir studie toeganklik. Slegs wanneer die werklikheid

van openbaring ontken word, verskuif die studieveld na die subjektief-menslike.

Verder aan in hierdie artikel word nader ingegaan op 'n siening van die studieveld van teologie en Diakoniologie in die lig van die Wysbegeerte van die Wetsidee. Daarom is dit gepas om reeds in hierdie onderafdeling waar standpunte oor die studieveld van teologie gestel word, ook die omskrywing van die studieterrein van teologie deur bepaalde eksponente van die Wysbegeerte van die Wetsidee te noem en verderaan nader te bespreek.

Dooyeweerd (1935a:53) gaan uit van die religieuse grondmotief van skeping, radikale val en radikale verlossing. Sy basiese vertrekpunt vir wetenskapsbeoefening is die kennende subjek (ken uself) (vgl. Dooyeweerd, 1953:4). Hy onderskei verder vyftien modaliteite van die werklikheid (Dooyeweerd 1935b:53 e.v.) en omskryf van hieruit die teoretiese studieobjek van teologie soos volg: teologie bestudeer die pistiese aspekte van sulke konkrete verskynsels soos die Heilige Skrif, die aksie van geloof en die geïnstitueerde kerk (vgl. ook De Graaff, 1966:53).

Ouweneel (1993:1) maak in sy proefskrif die volgende stelling:

Teologie kan omskryf word as die studie van die logiese onderskeidings binne die modale geloofsy van die kosmiese werklikheid, veral (maar nie uitsluitend nie) van die Skrif as sentrum van hierdie kosmiese werklikheid.

Dit is opvallend dat Ouweneel die Skrif hier nie net noem 'n (blote) konkrete verskynsel nie, maar die sentrum van die kosmiese werklikheid. Van der Walt (1994:580) stel bogenoemde nuansering nog duideliker as hy sê:

(Teologie) ... studies God's Scriptural revelation in the light of his creation-(al) revelation. And it concentrates on a specific field or area of creation, viz. the life of faith, cultic life or (in the case of the Christian) the church life of man. One could therefore say that the field of study of Christian Theology has two crucial points: Scripture and the church (or apostate cultic life).

Van der Walt (1994:583) sien dus die ondersoekveld van teologie as 'n ellips met twee brandpunte: "first the Scriptures and second the church". Dit is duidelik dat Van der Walt in sy siening van die veld van ondersoek van teologie meer uitgesproke daaroor is dat teologie, afgesien van sy taak om soos elke ander wetenskap na die Skrif te luister, ook tot taak het om die Skrif en tweedens die kerk te bestudeer.

Voordat 'n nadere omskrywing van die studieveld van teologie dan gebied kan word, moet vooraf eers kortliks op die aktuele kwessie van die sogenaamde algemene en besondere openbaring ingegaan word.

In verband met die algemene en besondere openbaring stel Spykman (1991:11-12) die volgende:

... there is more to the Word of God than the Bible ... Scripture itself points to realities beyond itself which it also identifies as Word of God – namely, God's Word for creation and his Word incarnate in Jesus Christ. Thus we come to see that the one Word of God comes to us in three forms or modes: creationally, inscripturated, and personified in the Messiah.

Op hierdie standpunt van Spykman oefen Van der Walt (1993:21) onder andere die volgende kritiek uit: God openbaar Hom altyd in en nooit buite sy skepping nie. Dit het dus geen sin om openbaring as *skeppingsopenbaring* te tipeer nie. Voorts is hy van mening dat die sogenaamde drieërlei openbaring tog maar weer eindig by skeppingsopenbaring en bonatuurlike openbaring. Laastens betoog hy dat die drie wyses van openbaring eenvoudig onderdele is van die geheel van God se bekendstelling aan ons.

Van der Walt (1993:21) verkies dan om God se openbaring as een boek met verskillende hoofstukke te beskou. Elke hoofstuk het 'n spesifieke plek in die boek en nie een van hulle moet uitgeskeur en as 'n afsonderlike boek beskou word nie. So gesien, word die Skrif en vleeswording wel *spesiale momente*, en nie *afsonderlike openbarings nie*, in God se een boek. Alleen in die dinamiese interaksie van Skrif, skeppingswoord en vleesgeworde Woord ken ons werklik God se openbaring (Van der Walt, 1993:21).

Dit is vanpas om by bogenoemde perspektief ook kortliks 'n greep te bied uit Artikel 2 van die Nederlandse Geloofsbelijdenis. In hierdie artikel van die NGB word gestel dat ons God deur twee *middele* (my kursivering) ken: “Ten eerste deur die skepping, onderhouding en regering van die hele wêreld.” Van hierdie skepping, onderhouding en regering van die hele wêreld word gesê dat dit “*soos 'n mooi boek is.*” Hier word nie gestel dat die skepping, onderhouding en regering 'n boek is nie – metafories word gestel *soos 'n boek*. Beeld en werklikheid moet nie vermeng word nie. Vervolgens stel NGB artikel 2: “Ten tweede maak Hy Homself aan ons nog duideliker en meer volkome bekend deur sy Heilige en Goddelike Woord” (= sy Skrifopenbaring).

Albei middele waardeur God Hom openbaar, word saamgebind deur en vind hulle eenheid in die feit dat dit een en dieselfde God is wat Hom deur twee middele openbaar.

As vertrekpunt vir hierdie artikel moet nou 'n nadere omskrywing van die studieveld van teologie gebied word. Teologie en God se Skrifopenbaring kan nie van mekaar geskei word nie. In hierdie verband stel Bavinck (1918:15) dat teologie die kennis bestudeer wat God aangaande Homself en aangaande alle skepsele wat in verhouding tot hom staan, in sy Woord aan die kerk geopenbaar het. Kennelik in aansluiting hierby meen Stoker (1961:241) dat "teologie die wetenskap is van die geopenbaarde waarhede van God aangaande Homself en aangaande die kosmos as totaliteit en as verskeidenheid se onmiddellike betrokkenheid op God".

In die lig van wat hierbo gestel is, kan teologie dan omskryf word as die wetenskaplike bestudering van die totale Skrifopenbaring van God. Klem word hier gelê op die feit dat teologie die totale Skrifopenbaring van God bestudeer en nie net die geloofsaspekte van Skrif en kerk nie. Die standpunt dat teologie die *totale* Skrifopenbaring ondersoek, bring dan vanself die bestudering van die Skrifopenbaring oor die kerk en oor die werklikheid waarbinne die handeling plaasvind na vore. Kritiek op die standpunt van Dooyeweerd in hierdie verband word nader uitgewerk in 4.3.

By hierdie omskrywing moet die volgende belangrike dimensies egter beklemtoon word:

Hierdie openbaring is 'n gebeure wat op aarde afspeel en daarom deur teologie as wetenskap ondersoek kan word (vgl. Heyns, 1992:28). Dit is so dat die boodskap van die Skrifopenbaring die aardse werklikheid transendeer, maar as Boek, as God se Skrifopenbaring, is die Bybel net so deel van die aardse werklikheid – al is die Bybel eers na die sondeval gegee – as die mens wat die Skrifopenbaring wetenskaplik ondersoek. In hierdie verband stel Schulze (1994:7) dat teologie 'n kosmiese dimensie het, want die Woord spreek van die werke van God. Heyns (1978:11) praat van die aardsheid van God se besondere openbaring. Die mens kan alleen ken wat binne sy ervaringsveld lê. God tree binne die menslike ervaringsveld in. Met die gebruikmaking van onder meer menslike taal klee God Hom in verstaanbare menslike woorde en begrippe (Heyns, 1992:29). Dit kan dus gesê word dat Woord en werklikheid mekaar ontmoet in die Skrifopenbaring.

In die lig van hierdie omskrywing van die studieveld van teologie, word nou oorgegaan tot 'n definiëring van die studieveld van Diakoniologie as onderdeel van teologie.

2. Die studieveld van die Diakoniologie

2.1 Die benaming Praktiese Teologie en Diakoniologie

Om die studieveld van Diakoniologie te omlin is 'n kort historiese ekskurs oor die ontwikkeling van Praktiese Teologie hier gepas. Uit die besinning oor die toerusting tot ampsuitoefening van die priester (Pastoraalteologie) in die eerste eeue na Christus, ontwikkel Praktiese Teologie via die stryd-vraag van teorie en praxis uiteindelik in 1774 tot 'n universiteitsvak aan die universiteit van Wenen (Heyns & Pieterse, 1990:90). Hierdie ontwikkeling in Praktiese Teologie vanaf blote raadgewing vir priesters tot 'n universiteitsvak met 'n eie veld van ondersoek, het hoofsaaklik plaasgevind as gevolg van die verandering wat die Verligting in die gees van die mens teweeggebring het. Die Verligting het meegebring dat kerk en wêreld meer antroposentrië benader is in die kritiese denke van daardie tyd. Die kerk kon die ingrypende verandering op ekonomiese en maatskaplike gebied én in die gees van die mens nie rasioneel hanteer nie omdat geestelikes nie voldoende vir die nuwe kerklike praxis voorberei was nie. Om in dié behoefte te voorsien, word Praktiese Teologie as universiteitsvak gebore (vgl. Heyns & Pieterse, 1990:92). Praktiese Teologie het dus ontstaan uit die nood in die kerklike situasie juis om sodoende die kerk tot hulp te kom.

Dit is belangrik om daarop te let dat Schleiermacher die eerste teoloog is wat aan Praktiese Teologie 'n eie veld van ondersoek gee. Praktiese Teologie is vir Schleiermacher 'n positiewe wetenskap. Die taak van die Praktiese Teologie is naamlik om leiding te gee aan die "Kirchenregiment" (Schleiermacher, 1830:24-28). Hierdie siening vloei voort uit Schleiermacher se 'pneumatologie'. *Prakties* beteken dus binne Schleiermacher se denkraamwerk die praktyk van die kerk. Dat Schleiermacher as kritiese denker van sy tyd wel aan Praktiese Teologie 'n eie veld van ondersoek gee, moet waardeer word. Verder moet ook raakgesien word dat Schleiermacher rekening hou met die werklikheid van die empiriese kerk. Dit gaan vir hom om konkrete leiding aan die kerk. Die leemte in Schleiermacher se denke oor die studieveld van Praktiese Teologie is dat hy 'n studieveld los van die Skrifopenbaring uitmeet vir die Praktiese Teologie. Hyself munt ook die benaming Praktiese Teologie.

In die loop van die geskiedenis word ook verdere benaminge vir Praktiese Teologie geëk. Kuyper (1894:582 e.v.) gebruik die benaming *amptelike vakke* om daarmee aan te dui dat die studieveld van hierdie vakke die Skrifopenbaring oor die amp is. Later kom Dijk (1952:7-39) met die gedagte dat eerder van diens (*diakonia*) as van amp gepraat moet word. So kom die naam Diakoniologie tot stand.

Uit hierdie kursoriese verkenning blyk dus dat – breedweg gestel – die benaming Praktiese Teologie primêr ontstaan het uit besinning los van die Skrifopenbaring – besinning oor die situasie van die empiriese kerk. Die benaming Diakoniologie weer het ontstaan uit die begeerte om primêr vanuit die Skrifopenbaring te besin oor die diens in die kerk. Moontlik is wetenskaplike navoring oor die konkrete situasie waarbinne die diens in die kerk plaasvind nie altyd genoegsaam gedoen nie. Die ideaal behoort gestel te word dat sowel die Woord as die werklikheid waarbinne die Woord bedien word in Diakoniologiese navorsing tot hulle reg sal kom.

2.2. Die studieveld van die Diakoniologie

Wat hierdie aspek betref, is dit noodsaaklik dat vooraf ’n wyer seleksie van standpunte weergegee en beoordeel word. Hier word veral gefokus op eksponente uit die Duitse, Nederlandse en Suid-Afrikaanse vakgebiede.

2.2.1 Eksponente uit die Duitse vakgebied

Zerfass (1974) neem basies die kommunikatiewe handeling van die kerklike praxis as studieterrrein van wat hy Praktiese Teologie noem. Hy ontwerp hiervoor ’n “handlungswissenschaftliches Model der Korrektur Christliches Praxis” (Zerfass, 1974:166).

Wat in dié weergawe van die studieveld van Praktiese Teologie te waardeer is, is dat gefokus word op kommunikasie en kommunikasiehandelinge. Normatief gesien, bied Zerfass wel in die studieveld van Praktiese Teologie plek vir refleksie vanuit die kerklike *tradisie* oor die ontstaan van bepaalde kommunikatiewe handeling in die kerk. Hy neem in hierdie refleksie egter nie die plek en gegewens van die Skrifopenbaring genoegsaam in ag nie. Omdat die model wat Zerfass vir kommunikatiewe handeling ontwerp het, met variasie taamlik wyd aanvaar word, word ’n nadere weergawe van die funksionering daarvan aan die einde van hierdie artikel gebied.

Bohren (1975:7-20) stel dat Praktiese Teologie in eerste instansie as studieveld het die praktieswording van God, sy *schön wird*, sy lewendwees in die kerklike praxis. Die studieveld van die Praktiese Teologie moet – volgens Bohren – inderdaad teologies wees maar dan teologie wat gelykgestel is met estetika in sy vroeëre betekenis, naamlik as 'n waar-nemingswetenskap. As estetika moet Praktiese Teologie waar-neem en leer sien hoe die proses van verandering van die wêreld – te midde van teëslae – deur die werk van die Heilige Gees plaasvind. In die aksie van waar-neem lê vir Bohren die eenheid van teorie en praxis opgesluit (vgl. Burger, 1991: 12-13). Saamgevat kan dus gestel word dat Bohren die studieveld van die Praktiese Teologie sien as die ontwerp van 'n teologiese estetika vanuit die pneumatologie, “... wo der Heilige Geist gewinnt ... ist der Ort da Gott schön wird” (Bohren, 1979:149).

Wat in Bohren se omskrywing positief geëvalueer moet word, is die beliste klem op die pneumatologie in die besinning oor die ‘prakties-word’ van God in die kerklike praxis. Die vraag kan egter gestel word of die kerklike situasie as sodanig genoegsaam beklemtoon en verdiskonteer word as oord waar God ‘lewend’ is in die kerklike praxis.

2.2.2 Eksponeente uit die Nederlandse vakgebied

Firet (1974:21) omskryf die studieveld van die Praktiese Teologie bondig as die bestudering van die “leer van het kerkelijk functioneren, en een leer van het pastoraal optreden”.

Wat in hierdie omskrywing opval, is die sterk praktykgerigheid in die omskrywing van die studieveld van Praktiese Teologie. Hy gebruik die begrippe *functioneren* en *optreden*. Uit hierdie definisie van Firet van die studieveld van Praktiese Teologie mag dit skyn asof nie genoegsame aandag aan die normatiewe dimensie (die Skrifopenbaring van God) gewy word nie. Die nadere uitwerking en fundering van die studieveld van Praktiese Teologie in Firet se proefskrif (1974:54-109) toon egter dat hy gedee omgaan met die Skrif. Dat Skrifhantering 'n kardinale plek behoort in te neem in prakties-teologiese teorievorming word waarskynlik deur Firet veronderstel in die aanduiding “kerkelijk functioneren” en “pastoraal optreden”.

Van der Ven is bekend vir sy sterk empiriese benadering tot die Praktiese Teologie. Hy praat selfs van empiriese teologie. Die studieveld van empiriese teologie is volgens Van der Ven (1988:7)

... the dialectical relation between what religious praxis is and what it should be. Not only religious praxis as it actually is, not only religious praxis as it should be realised, but the dialectical relation between them: that is the core of the formal object (Van der Ven, 1988:7).

Evalueerend sou gestel kon word dat die erns waarmee die praxis deur Van der Ven bejeën word, waardeer moet word. Die vraag is egter tot watter mate die normatiewe dimensie van die opskrifgestelde openbaring tot sy reg kom in hierdie dialektiese verhouding tussen wat “religious praxis” is en wat dit moet wees.

2.2.3 Eksponente uit die Suid-Afrikaanse vakgebied

Jonker (1968:24) teken die studieveld van Diakoniologie as “die bestudering van die Woord van God onder die gesigspunt van die diens van die kerk”.

Wat in hierdie omskrywing op die voorgrond staan, is die prominente plek wat die normatiewe Skrifopenbaring inneem. Jonker doen moeite om die teologiese gehalte van Diakoniologie te verseker. Hy stel egter dat die situasie (= die werklikheid) ook ’n belangrike dimensie is waarvan beslis *kennisgeneem* (Jonker, 1968:24) moet word. Die vraag is net of blote *kennisneem* nie die belang van die situasie onderbeklemtoon nie. Moet met die situasie nie ook langs die weg van empiriese analise te werk gegaan word nie?

Burger (1991:83) stel die studieveld van die Praktiese Teologie as die teologiese refleksie oor dié werk van die Heilige Gees in die wêreld waardeur die evangelie gekommunikeer word in en deur die totale kerk.

In hierdie omskrywing staan die pneumatologie sentraal asook die kommunikasie van die evangelie. Burger neem ook die situasie ernstig as hy stel dat hierdie kommunikasie plaasvind in die lig van “empiriese analyses en beskrywings van die kerk, sy konteks, strukture en prosesse” (Burger, 1991:83).

Heyns en Pieterse (1990:19) beskou die studierrein van die Praktiese Teologie as die geloofshandeling van die kerk. Hierdie handeling sluit die volgende aspekte in: prediking, onderrig, sorg, viering en diens. Hierdie studieveld van die Praktiese Teologie moet nie vereng word tot formeel kerklike handeling nie, maar sluit die handeling van alle gelowiges in.

In hierdie omskrywing is 'n duidelike gerigtheid op die praxis. Dit sou sinvol gewees het indien die bron waaruit geloofshandeling voortkom, asook Skrifopenbaring oor die kerk in dié omskrywing meer tot sy reg gekom het.

Uit die verkenning hierbo is dit duidelik dat bepaalde kernbegrippe in die omskrywing van die studieveld van Praktiese Teologie telkens terugkeer of in ander nuanses na vore kom. Eerstens word die normatiewe beklemtoon (Skrif en kerk). Vervolgens word die praxis benadruk. Derdens word kommunikasie in kerklike handeling beklemtoon. Vierdens word aksent geplaas op die hermeneutiese wisselwerking tussen wat die kerklike handeling moet wees en wat dit in praktyk is.

In die lig van bogenoemde gegewens word die studieveld van Diakoniologie nou omskryf as die bestudering van die kommunikatiewe handeling in die Skrifopenbaring van God en van die normatiewe en konkrete bediening van dié handeling in die kerk.

3. 'n Wetenskapsteoretiese perspektief op Diakoniologie vanuit die Wysbegeerte van die Wetsidee

In die lig van die omskrywing van die studieveld van teologie behoort Diakoniologie as onderdeel van teologie wat die totale Skrifopenbaring van God ondersoek, 'n eie plek in te neem in die geheel van die teologiese wetenskappe. Dié vakke het 'n eie objek en metode en die praktiese teoloog moet hom verantwoord oor die terrein van ondersoek, sy wetenskaplike doelwitte en kennisleer (vgl. Mouton & Marais, 1988:7-8; Van Huyssteen, 1986:24). Hierdie feit verplig Diakoniologie om hom krities te verantwoord oor en kennis te neem van diskussie op wetenskapsfilosofiese vlak (vgl. byvoorbeeld Pieterse, 1991:1-18; 1994a:53-96; Nel, 1991:1-14; Van Wyk, 1989:148-153; Venter, 1992:29-51; Stoker, 1961:300).

3.1 Die wetenskapsteoretiese bydrae van A.H. de Graaff

Die motivering vir die behandeling van De Graaff se visie op die Diakoniologie is tweërlei: Eerstens is sy bydrae enig omdat hy sy vertrekpunt en wetenskapsfilosofiese fundering, spesifiek vir die bestudering van Diakoniologie, neem in die Wysbegeerte van die Wetsidee en tweedens omdat hy vanuit hierdie vertrekpunt en behandeling kom tot 'n bepaalde visie op die plek, taak en metode van die Diakoniologie. Slegs die hoofsaak van De Graaff se visie word hier weergegee en daarna beoordeel.

Die motivering waarom De Graaff sy werk met die titel *The Educational Ministry of the Church* (1966) behandel vanuit die Wysbegeerte van die Wetsidee, is dat

... prof. Dooyeweerd has presented a genuinely Scriptural foundation for theology ... his challenging and positive contributions regarding the religious and philosophical presuppositions for our theologising. For the dilemma is not whether or not theology must take its starting point in certain philosophical presuppositions, but whether or not these philosophical presuppositions are Scripturally founded and orientated. As a science theology cannot do without religious and philosophical presuppositions (De Graaff, 1966:40-41).

'n Doelwit wat De Graaff homself dus stel, is om vanuit teorievorming oor 'n onderdeel van die Diakoniologie, naamlik Kategetiek, te kom tot 'n wetenskapsfilosofiese perspektief op Diakoniologie self. Vanuit die Wysbegeerte van die Wetsidee wy hy daarom besondere aandag aan die struktuur en funksie van die kerk.

Die volgende hoofmomente in die Wysbegeerte van die Wetsidee speel 'n prominente rol in De Graaff se prakties-teologiese besinning.

3.1.1 Die religieuse grondmotief

Die religieuse grondmotief van Dooyeweerd, naamlik dat die Woord van God die openbaring is van 'n integrale skepping, 'n radikale val en 'n radikale verlossing in Jesus Christus

... is an indication of the driving and directing force of our life, as that which motivates us and holds us in its grip. It is nothing less than a reference to the power of the Word of God operating in our hearts through the Holy Spirit (De Graaff, 1966:42; Dooyeweerd, 1935a:53).

Volgens Dooyeweerd bepaal hierdie voorwetenskaplike grondmotief die hele wetenskap: “De teologie als wetenskap is zelve geheel en al afhankelijk van het religieuze grondmotief dat haar aandriefft” (Dooyeweerd, 1959:11). Hierdie religieuse grondmotief – wat voorwetenskaplik is – rig en stuur dan ook De Graaff se verdere ondersoek.

3.1.2 Die mens se hart: kernpunt van religieuse funksionering

Die konsentrasiepunt van die mens se bestaan van waaruit die religieuse grondmotief funksioneer, is die hart van die mens. Hierdie metafoor van die hart beteken dat die hart die punt is waar – ook in wetenskapsbeoefening – die menslike lewe in sy verskeidenheid op God of op 'n afgod fokus

(Dooyeweerd, 1935a:504). Vanuit hierdie konsentrasiepunt word die aksie van *ken uself* in die wetenskapsbeoefening voltrek.

3.1.3 Die mens in sy totaliteit onderworpe aan die wet

Die mens in sy totaliteit en aardse bestaan is in die wydste sin onderworpe aan die wet wat dien as grens tussen God en mens (Dooyeweerd, 1935a: 58). God het ordelik en wetmatig geskep in 'n bepaalde struktuurverskeidenheid en samehang en so hou God die verskeidenheid as onderskeibare en nie-herleibare fasette in stand (Dooyeweerd, 1935b:53 e.v.; vergelyk ook Botha, 1987:147).

Hierdie onderskeibare en nie-herleibare fasette kan nader omskryf word as modaliteite of bestaanswyses. Dooyeweerd onderskei vyftien modaliteite – elkeen met 'n eie sinkern, naamlik die aritmetiese (getal), ruimtelike (voortgang), kinematiese (beweging), fisiese (energie), organiese (lewe), psigiese (gevoel), logiese (denke), historiese (vorming), linguale (taal), sosiale (omgang), ekonomiese (besparing), estetiese (harmonie), juridiese (reg), etiese (liefde), pistiese (geloof). Tussen hierdie modaliteite kan onderling antisipasies plaasvind (buiten in die pistiese) en retrosipasies (buiten in die aritmetiese). Elkeen van hierdie modaliteite weerspieël op 'n unieke wyse die volle werklikheid.

Vir ons is hier van belang dat De Graaff (1966:53) in sy omskrywing van die objek van teologie fokus op die pistiese modaliteit "... the theoretical object of theological analysis is limited to the pistical aspect of such concrete phenomena as the *Scripture, the act of believing* or the *organized institutional Church*" (my kursivering: CJHV). Die implikasie van hierdie omskrywing van die taak van teologie is dat die Skrifopenbaring van God na sy geloofsaspek die voorwerp van teologiese ondersoek is. Die insig van die filosowe van die Wysbegeerte van die Wetsidee en die struktuur van die pistiese modaliteit word dan die filosofiese voorveronderstellings vir die teologie. In hierdie verband stel byvoorbeeld Ouweneel (1993:50) dat "Science, including theology, has the divinely given task to account for the structures of empirical reality as *given* by the Creator to the pre-theoretical experience of faith".

3.1.4 Die onderskeiding *geloof* en *religie*

In die Wysbegeerte van die Wetsidee mag geloof nie met religie gelykgestel word nie (vgl. Dooyeweerd, 1935b:227 e.v.). Onder *religie* moet verstaan word diens aan God in volle oorgawe, dit wil sê met alle lewensfunksies

wat uit die hart voortkom. *Daarteenoor* is geloof 'n tydelike funksie van alle mense, óók van ongelowiges (vgl. Spier, 1946:92). In religie neem geloof die leiding as sinkern van die pistiese funksie. So rig die hart hom op God. Dit is verder ook so dat die geloofsfunksie altyd bo homself heenwys na dit wat vir die geloof die vaste grond is. Die geloofsfunksie is dus tydelik, met as sinkern die hoogste (transendentale) sekerheid in hierdie tydelike bedeling en ervaring. Hierdie sekerheid wys heen na 'n ontwyfelbare openbaring van God wat ons aangryp in die religieuse sentrum van ons bestaan (vgl. Dooyeweerd, 1955:304; Spier, 1946:94). Hierdie hoogste heenwysende funksie van geloof "... was destined to function as the opened window of time through which the light of God's eternity should shine into the whole temporal coherence of the world" (Dooyeweerd, 1955:302).

Die kern van hierdie omskrywing van geloof is dat die pistiese 'n bepaalde religieuse funksie is (modaliteit) wat as hoogste modaliteit in retrosipasie aan alle ander modaliteite sin en transendentale rigting gee.

Die positivering van die pistiese norm geskied onder andere institusioneel deur die kerk.

Teologie ondersoek die pistiese modaliteit – en is dus vakwetenskap (Spier, 1946:96) soos enige ander vakwetenskap. Vir 'n nader beoordeling hiervan vergelyk 4.1.

3.1.5 Die struktuur van die kerk

Vir die begroning en funksionering van die kerk is dit noodsaaklik dat die struktuur en funksies van die kerk nader aangedui moet word. De Graaff (1966:79) gee in sy analise die struktuur van die kerk in die woorde van Dooyeweerd só weer: Die kerk funksioneer binne al "... the modal and radical structures of temporal reality given already at creation". Die kerk is dus nie 'n bonatuurlike verskynsel nie "... but a communal relationship with an individuality structure of its own, fully integrated in the temporal worldorder" (De Graaff, 1966:79). So kan die kerk dan in die lig van al die wetskringe ontleed word. Die feit dat die kerk as 'n gemeenskapstruktuur funksioneer in die verskillende modaliteite moet nie teenoor die geloofsaspek (pistiese) geplaas word nie (De Graaff, 1966:79). Dus, hoewel die kerk die liggaam van Christus is, is dit nie 'n bonatuurlike instituut, sonder verband met die natuurlike orde nie. So funksioneer, volgens De Graaff (1966:79), die kerk as bepaalde gemeenskap, in alle aspekte van die

skepping, maar dan *as kerk* (in bv. onderrig, herderlike werk, ens.), gekwalifiseer deur die geloofsfunksie.

4. Beoordeling van bepaalde toepaslike momente vir die Diakoniologie uit die Wysbegeerte van die Wetsidee

4.1 Die aksent op die werklikheid

Vanuit die omskrywing van die studieveld van Diakoniologie as die kommunikatiewe handeling in die Skrifopenbaring en van die normatiewe en konkrete bediening van dié handeling in die kerk, is die waarde van die Wysbegeerte van die Wetsidee vir teorievorming in die Diakoniologie oortuigend gestel. In hierdie verband word verder aansluiting gevind by Van der Walt (1994:581) wat 'n verhouding van wedersydse ondersteuning tussen teologie en filosofie bepleit.

The philosopher can profit from the theologian's knowledge of Scripture, while the theologian can learn a great deal about what the philosopher has to say about reality in its diversity of facets and mutual coherence.

Dit is inderdaad so dat die werklikheid wat deur die Wysbegeerte van die Wetsidee binne bepaalde strukture ondersoek word, vir die hele teologie van belang is maar van besondere belang is vir die Diakoniologie. Nie alleen is die Diakoniologie deel van die werklikheid nie; nie alleen is die Skrifopenbaring as Boek deel van die werklikheid nie – ook die kommunikatiewe handeling en die terrein en situasie waarin die kommunikatiewe handeling plaasvind, is deel van die werklikheid. Juis op dié vlak kan die Wysbegeerte van die Wetsidee die Diakoniologie ondersteun, byvoorbeeld in die aanduiding van die strukture in die werklikheid en ook die funksionering daarvan in die werklikheid van die bediening van kommunikatiewe handeling in die kerk.

4.2 Die belang van die religieuse grondmotief

Die belang van 'n geloofsuitgangspunt in die beoefening van Diakoniologie is opnuut beklemtoon deur die Wysbegeerte van die Wetsidee. Die geloofsuitgangspunt (religieuse grondmotief) van integrale skepping, radikale val en radikale verlossing is funderend vir die beoefening van Diakoniologie. Die breuk wat so 'n beskouing slaan in 'n wetenskapsbeskouing soos byvoorbeeld die logiese positiwisme – naamlik dat geen geloofsuitgangspunte toelaatbaar is in wetenskapsbeoefening nie – beklemtoon op-

nuut die funderingsdimensies wat die Wysbegeerte van die Wetsidee kan bied vir die beoefening van Diakoniologie.

4.3 Die Wysbegeerte van die Wetsidee en die studieveld van Diakoniologie

Die feit dat eksponente van die Wysbegeerte van die Wetsidee die studieveld van teologie (i.c. Diakoniologie) beskryf as "... the pistical aspect of such concrete phenomena as the Scripture, the act of believing or the organized Church" (De Graaff, 1966:53) dwing tot die volgende kritiek.

Indien die studieveld van teologie (i.c. Diakoniologie) net beperk word tot die bestudering van pistiese aspekte van konkrete verskynsels (byvoorbeeld die kerk) en nie ook die direkte Skrifopenbaring oor byvoorbeeld die kerk insluit nie, is die gevaar weselik dat teologie opgaan in die bestudering van algemene godsdienstige verskynsels. In die lig van ons omskrywing van die studieterrrein van teologie (i.c. Diakoniologie), naamlik as bestudering van die Skrifopenbaring, sou 'n standpunt dat teologie slegs die geloofsaspek van konkrete verskynsels bestudeer, teologie en dus ook Diakoniologie van sy teologiese karakter en fundering ontnem. So sou teologie en Diakoniologie dan kon versand in 'n neutrale vergelykende godsdienwetenskap of hom besig hou met die studie van godsdienstige verskynsels (byvoorbeeld die ervaring van godsdienst) wat net sowel onder die studie van psigologie tuisgebring sou kon word.

4.4 Die Wysbegeerte van die Wetsidee as bron van grondslae vir die teologie

Vroeër in hierdie artikel is reeds gestel dat teologie en filosofie in 'n verhouding van wedersydse ondersteuning tot mekaar behoort te staan. Eksponente van die Wysbegeerte van die Wetsidee beklemtoon dat "... it is not theology that can effectively answer the question as to what theology is ..." (Ouweneel, 1993:36). As dit dan so sou wees dat die Wysbegeerte van die Wetsidee die filosofiese grondslae wil bied vir die teologie, dan behoort deeglike wisselwerking tussen teoloog en filosoof plaas te vind. Die Wysbegeerte van die Wetsidee opereer dikwels sterk met sekere Bybelse begrippe (bv. wet, wysheid, Woord ens.) en hanteer dié begrippe dalk soms op 'n wyse wat nie die toets van gesonde eksegeese sou kon deurstaan nie. As moontlike voorbeeld kan geld die wyse waarop die Logos geïdentifiseer word met Wet, wysheid, liefde. "The wisdom of God is the eternal Torah, the Logos (in communion) with God, the Son in the bosom of the Father

...” (Ouweneel, 1993:267). “... Christ is the incarnated Logos, the incarnated Torah, the incarnated Wisdom” (t.a.p.). Sou noukeuriger eksegetiese raadpleging van en ondersteuning deur die teologie nie dalk tot ander konklusies kon lei nie? Ook sogenaamde filosofiese grondslae behoort die toets van gedeë omgang met die Skrifopenbaring te kan deurstaan.

5. Vormgewing van Diakoniologiese navorsing

As vertrekpunt is reeds gestel dat Diakoniologie die kommunikatiewe handeling in die Skrifopenbaring van God en die normatiewe en konkrete bediening van dié openbaring in die kerk bestudeer. In hierdie omskrywing is gepoog om reg te laat geskied aan sowel die normatiewiteit van die Skrif as aan die praktiese gerigtheid van die bediening op die totale werklikheid van die mens se bestaan.

Voordat hierdie vertrekpunte nou nader ontplooi word, word eers nader besin oor die volgende kernsake wat betrekking het op die Skrifopenbaring.

5.1 Skrifbeskouing

Sonder om op hierdie punt in diepgaande diskussie oor verskillende Skrifbeskouings te verval, word as uitgangspunt gestel dat die Bybel aanvaar word as die geïnspireerde Skrifopenbaring van God op grond van die selfgetuienis van die Skrif in 2 Timoteus 3:16 en 1 Petrus 1:21. Nader gepresiseer, kom inspirasie daarop neer dat die Bybel geskryf is deur mense van verskillende tye, aanleg en vlak van ontwikkeling. So beskou, is die Bybel 100% ’n menslike boek. Andersyds hou inspirasie egter ook in dat die Bybel 100% ’n Goddelike boek is (vgl. Coetzee, 1984:64). Die Heilige Gees sorg ook dat die kerk (= gelowiges) hulle geloof mag bou op die geskrewe Woord. Tog – en so stel Ridderbos (1978:29) dit – kan die weg waarlangs en die wyse waarop die Gees werk, en die vryheid wat Hy aan die Bybelskrywers gegee het, nie in een, geslote dogmatiese formule vasgelê word nie. Die *dat* van die Skrifinspirasie staan vas, die *hoe* kan moeilik verwoord word.

Hierdie Skrifbeskouing, naamlik dat die hele Skrifopenbaring deur God geïnspireer is, bied ’n afgrensing na verskillende kante toe. Dit bied byvoorbeeld ’n afgrensing teenoor die sogenaamde voortgaande inspirasieteorie, naamlik dat die leser van ’n teks (i.c. die Bybel) deur sy lesersaktiwiteit die teks herskep vir vandag. “In this view ‘inspiration’ is seen as a quality of the text – also as it is read” (Van Huyssteen, 1987:50; vgl.

Velthuysen, 1988:124). Vanuit die beskouing dat die hele Skrif deur God geïnspireer is, word gestel dat die leser deur sy aksie van lees nie met 'n daad van teks-(Bybel)-inspirasie besig is nie, maar met 'n daad van Bybel-interpretasie. Die feit dat die hele Skrifopenbaring geïnspireer is, beklemtoon dus dat die inspirasie nie by die lesers lê nie (Van Huyssteen) ook nie *net* by die skrywers nie (Schleiermacher e.a.), ook nie in die uitkakeling van skrywers nie (meganiese opvatting); ook nie daarin dat net dele van die opskrifgestelde openbaring geïnspireer is nie (die dualistiese opvatting).

5.2 Skrifgesag

Van Huyssteen (1986:20) omskryf die gesag van die Bybel as heilsgesag. Ook Ridderbos (1955:99-147) stel dat die gesag van die Bybel heilsgesag is. Indien hiermee bedoel word dat die gesag van die Bybel nie gesoek moet word in sake soos gesagvolle vakwetenskaplike uitsprake nie, maar daarin dat die versoeningsdaad van God sentraal staan en weergegee word deur die Bybel, is die term *heilsgesag* in orde. Tog kan dit as 'n verskraling beskou word om die gesag van die Bybel net as heilsgesag te sien. Die Bybel praat nie net van heil nie, maar ook van die konsekwensies van die heil en van die vereistes wat God se heil en die aanvaarding daarvan stel vir die praktyk van die alledaagse lewe. In hierdie verband kan verwys word na Romeine 12. In sy verband gelees, wil Romeine 12 die lewe van die vrygespreekte mens belig. In vers 1 kom die versoening (heil) ter sprake in die ontferming van God. Van vers 9 af word die konsekwensies van die versoening vir die konkrete alledaagse lewe gestel en uitgespel in wyerwordende sirkels van liefde vir medegelowiges, vir alle mense en vir vyande.

Die skopus van die Skrif soos byvoorbeeld weergegee in 1 Timoteus 3:15-17 moet verdiskonteer word en funksioneer in die formulering van 'n beskouing oor Skrifgesag.

5.3 Skrifhantering

Die omskrywing dat Diakoniologie, onder andere kommunikatiewe hande-linge *in die Skrif* bestudeer, stel sekerlik bepaalde vereistes vir die wyse waarop die Skrif gehanteer behoort te word in diakoniologiese ondersoek. Indien die Skrif byvoorbeeld net gebruik sou word om bewysplase (die sogenaamde *loci probantia*) vir die Diakoniologie te bied sonder om in diakoniologiese navorsing die *konteks* van Skrifgegewens in ag te neem, word beweeg op die denkvlak van die logiese positiwisme, in die sin dat die

subjek en die objek in wetenskaplike ondersoek van mekaar losgemaak word, met ander woorde dat die Skrif beskou word as 'n blote objektiewe gegewe *an sich*. Indien andersyds, biblisisties of fundamentalisties met die Skrifopenbaring omgegaan sou word, en die Skrifopenbaring dus soos 'n foto van die huidige werklikheid gebruik word in diakoniologiese ondersoek, is dit ook wetenskaplik onverantwoord. Juis daarom is die opgawe vir Diakoniologie groot om op hoogte te wees met die nuutste erkende eksegetiese metodes en hermeneutiese bydraes (vgl. Rousseau, 1988:409-421). Diakoniologie kan nie bekostig om nie saam met byvoorbeeld die Bibliologiese vakke op soek te wees na 'n omvattende paradigma vir eksegeese nie (vgl. Lategan, 1988:65-78) met die oog op die ontwerp en ontwikkeling van basis- en praktykteorieë (laasgenoemde twee begrippe word in 5.5 nader verklaar).

5.4 Diakoniologiese empiriese werk

Vanuit die omskrywing dat Diakoniologie kommunikatiewe handeling in die Skrifopenbaring en die normatiewe, konkrete bediening van dié handeling in die kerk ondersoek, volg vanselfsprekend dat op 'n wetenskaplik verantwoorde wyse omgegaan behoort te word met die situasie. Hiervoor behoort kwalitatiewe en kwantitatiewe empiriese navorsing ingespan te word. Oor hierdie aspek het Van der Ven van Nijmegen reeds vir etlike jare baanbrekerswerk gedoen. Sommige van die resultate van die skool vir Empirical Theology verskyn in 'n eie blad, *Journal for Empirical Theology*. Van der Ven stel dit dan ook onomwonde dat die tyd ryp is dat die sogenaamse Praktiese Teologie sy eie meetinstrumente ontwerp en nie so sterk daarvoor leun op byvoorbeeld sosiologiese en statistiese wetenskappe nie (vgl. ook Pieterse, 1994b:77-83).

5.5 Die hermeneutiese wisselwerking in Diakoniologiese teorievorming

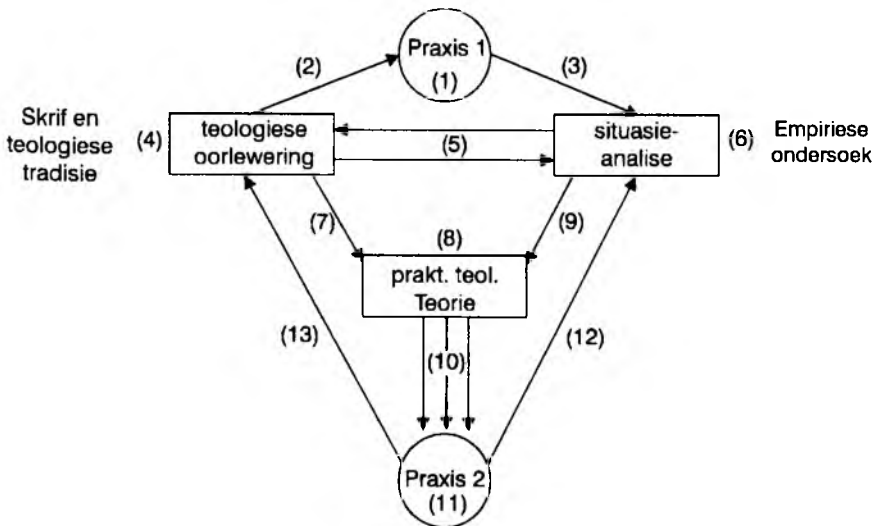
As Diakoniologie dan die kommunikatiewe handeling in die Skrifopenbaring en die normatiewe, konkrete bediening daarvan in die kerk ondersoek, dan is binne hierdie werklikheid twee onderskeibare refleksiedomeine aanwesig, naamlik kommunikatiewe handeling *in die opskrifgestelde openbaring* en kommunikatiewe handeling *in die konkrete bediening daarvan* in die kerk.

In teorievorming word in die een refleksiedomein basisteories te werk gegaan. 'n Basisteorie beskryf sistematies vanuit die Skrifopenbaring die

wese en doel van byvoorbeeld kommunikatiewe handeling, of die kerk waarbinne die kommunikatiewe handeling plaasvind. In die ander refleksiedomein vind praktykteoretiese teorievorming plaas. 'n Praktykteorie beskryf hoe 'n basisteorie in die praktyk behoort te funksioneer.

Sowel basisteorie as praktykteorie het egter met die één werklikheid te doen. Om te kom tot diakoniologiese teorievorming moet die twee refleksiedomeine in 'n hermeneutiese wisselwerking met mekaar gestel word.

Zerfass (1974:166) stel die hermeneutiese wisselwerking in Prakties-Teologiese teorievorming in 'n model voor. (Die model is, in die lig van die skrywer se eie omskrywing van die studieveld van Diakoniologie, aangepas en word in die model soos volg voorgestel):

Prakties kan die funksionering van Zerfass se model só voorgestel word: 'n Probleem ontstaan deurdat 'n bepaalde bedieningspraktyk (byvoorbeeld kommunikatiewe handeling in die onderlinge liefdesgemeenskap in die kerk) nie meer bevredig nie. Om op wetenskaplike wyse 'n nuwe praktykteorie daar te stel word 'n basisteorie ontwerp. Voorts word die situasie waarin die ou teorie gefunksioneer het – en nie meer funksioneel is nie – aan die hand van empiriese gegewens ontleed, terwyl ook metateoretiese insigte geïntegreer word. Vanuit die basisteorie, in hermeneutiese wisselwerking met die situasie-analise, word nou 'n nuwe (verstelde) praktyk-

teorie ontwerp. Op hierdie wyse vind voortgaande Diakoniologiese teorievorming plaas.

6. Samevatting

As samevatting van hierdie wetenskapsfilosofiese verkenning word die volgende stellings as neerslag gebied:

- 6.1 Teologie ondersoek die totale Skrifopenbaring van God as deel van die aardse werklikheid.
- 6.2 Binne die totaliteit van die Skrifopenbaring ondersoek Diakoniologie die kommunikatiewe handeling en ook die normatiewe en konkrete bediening van dié handeling in die kerk.
- 6.3 Teologie en filosofie behoort in 'n ondersteunende interaksie met mekaar te staan. In hierdie verband kan byvoorbeeld die Wysbegeerte van die Wetsidee met sy beligting van die werklikheid vanuit 15 modaliteite ondersteuning bied vir Diakoniologie wat te doen het met kommunikatiewe handeling in die konkrete bediening. Voorts kan die tese van geloofsapriorieë wat 'n kernmoment is in die Wysbegeerte van die Wetsidee die oë daarvoor open dat elke (teologiese) vak beoefen word vanuit 'n bepaalde kenteorie.
- 6.4 Indien die studieveld van Diakoniologie beperk sou word net tot die pistiese aspekte van konkrete verskynsels (bv. die kerk) en nie ook studie van die direkte Skrifopenbaring insluit nie, kan Diakoniologie opgaan in die bestudering van algemene godsdienstige verskynsels. So sou Diakoniologie van sy teologiese karakter en normatiewe fundering ontnem word.
- 6.5 Indien die Wysbegeerte van die Wetsidee filosofiese grondslae vir die teologie sou wou bied, moet Bybelse begrippe suiwer hanteer word en nie met filosofiese inhoude gevul word nie. Hierin sou teologie (i.c. Skrifeksegese) ondersteunend vir filosofie kan werk.

Bibliografie

- BAVINCK, H. 1918. Gereformeerde Dogmatiek I. Kampen: Kok.
- BOHREN, R. 1975. Dass Gott schön werde. Praktische Theologie als theologische Asthetik. München : Kaiser.
- BOHREN, R. 1979. Geist und Gericht. Neukirchener : Vluyn.
- BOTHA, M. ELAINE. 1987. Neo-Calvinistiese Wetenskapsbeskouing. (In Snyman, J.J. & du Plessis, P.G.W. Wetenskapsbeelde in die geesteswetenskappe. Pretoria : RGN. p. 135-154.)
- BURGER, C.W. 1991. Praktiese Teologie in Suid-Afrika. Pretoria : RGN.

- COETZEE, J.C. 1984. Die kanon van die Ou en Nuwe Testament. Potchefstroom : Wesvalia.
- DE GRAAFF, A.H. 1966. The Educational Ministry of the Church. A Perspective. Delft : Judels en Brinkman.
- DIJK, K. 1952. Het object der kerkelijke diakonia. (*In* Dijk, K. De dienst der Kerk. Kampen : Kok. p. 7-39.)
- DOOYEWEERD, H. 1935a. De Wijsbegeerte der Wetsidee, I. Amsterdam : H.J. Paris.
- DOOYEWEERD, H. 1935b. De Wijsbegeerte der Wetsidee, II. Amsterdam : H.J. Paris.
- DOOYEWEERD, H. 1953. A New Critique of Theoretical Thought, I. Amsterdam : H.J. Paris.
- DOOYEWEERD, H. 1955. A New Critique of Theoretical Thought, II. Amsterdam : H.J. Paris.
- DOOYEWEERD, H. 1959. Vernieuwing en bezinning. Om het reformato-
risch grondmotief. (Bewerk deur J.A. Oosterhoff.) Zutphen : Van den
Brink.
- FIRET, J. 1974. Het agogisch moment in het pastoraal optreden. Kampen :
Kok.
- HEYNS, J.A. 1978. Dogmatiek. Pretoria : N.G. Kerkboekhandel.
- HEYNS, J.A. 1992. Inleiding tot die dogmatiek. Halfwayhouse : N.G.
Kerkboekhandel.
- HEYNS, L.M. & PIETERSE, H.J.C. 1990. Eerste treë in die Praktiese Teo-
logie. Menlopark : Gnosis.
- JONKER, W.D. 1968. Teologie en praktijk. Een peiling van het theologisch
karakter van de diaconiologiese vakke. Kampen : Kok.
- JONKER, W.D. 1977. What is Theology? Church and Theology in the Con-
temporary World. Grand Rapids : Secretariat. RES.
- KUYPER, A. 1894. Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid, II. Amsterdam
: Wormser.
- LATEGAN, B.C. 1988. Why so Few Converts to New Paradigms in Theology?
(*In* Mouton, J., Van Aarde, A.G., Vorster, W.S., eds. Paradigms and Pro-
gress in Theology. Pretoria : RGN. p. 65-78.)
- MOUTON, J. & MARAIS, H.C. 1988. Metodologie van die geesteswetens-
kappe. Basiese begrippe. Pretoria : RGN.
- NEL, M. 1991. Die wisselwerking tussen teorie/praxis in die Praktiese
Teologie. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*, 6(1):22-37.
- OUWENEEL, W.J. 1993. A Critical Analysis of the External and Internal
Prolegomena of Systematic Theology. Bloemfontein : UOFS. (D.Th.
thesis.)
- PIETERSE, H.J.C. 1991. Die wetenskapsteoretiese grondslag van die Praktiese
Teologie. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*, 6(10):38-51.

- PIETERSE, H.J.C. 1994a. Praktiese Teologie as kommunikatiewe handelings teorie. Pretoria : RGN.
- PIETERSE 1994b. The Empirical Approach in Practical Theology: a Discussion with J.A. van der Ven. *Religion and Theology*, 1:(1)77-83.
- RIDDERBOS, H. 1955. Heilsgeschiedenis en Heilige Schrift. Kampen : Kok.
- RIDDERBOS, H. 1978. Studies in Scripture and Its Authority. Grand Rapids : Eerdmans.
- ROUSSEAU, J. 1988. The Bible, Communication and Reality: Paradigms and Our Struggle for a Cosmological Perspective. (In Mouton, J., Van Aarde, A.G., Vorster, W.S., eds. Paradigms and Progress in Theology. Pretoria : RGN. p. 409-421.)
- SCHLEIERMACHER, J. 1830. Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen. Berlyn : Otto Hendel.
- SCHULZE, L.F. 1994. Inleiding in die grondslag van die gereformeerde teologie. Potchefstroom: Fakulteit Teologie. (Ongepubliseerd.)
- SPIER, J.M. 1946. Inleiding in de Wijsbegeerte der Wetsidee. Kampen : Kok.
- SPOELSTRA, B. 1992. Dilemma tussen Praktiese Teologie en Ekklesiologie. *Theologia Reformata*, 35(4):299-320.
- SPYKMAN, G.J. 1991. Spectacles; Biblical Perspectives on Christian Scholarship. Potchefstroom: PU for CHE. Dept. of Philosophy of Science.
- STOKER, H.G. 1961. Beginsels en metodes in die wetenskap. Potchefstroom : Pro Rege.
- VAN DER VEN, J.A. 1988. Practical Theology from Applied to Empirical Theology. *Journal for Empirical Theology*, 1(1):7-27.
- VAN DER WALT, B.J. 1993. God praat met ons. Nuwe perspektiewe op God se openbaring. Potchefstroom : Instituut vir Reformatoriese studies.
- VAN DER WALT, B.J. 1994. The Liberating Message: a Worldview for Africa. Potchefstroom : IRS.
- VAN HUYSTEEN, W. 1986. Teologie as kritiese geloofsverantwoording. Pretoria : RGN.
- VAN HUYSTEEN, W. 1987. The Realism of the Text. Pretoria : Unisa.
- VAN WYK, A.G. 1989. 'n Evalueer van die grondslae van die diakoniologiese benadering vanuit 'n prakties-teologiese perspektief. Pretoria : UNISA. (D.Th.-proefskrif.)
- VELTHUYSEN, G.C. 1988. The Authority of the Bible from the Perspective of Realism. (In Mouton, J., Van Aarde, A.G., Vorster, W.S., eds. Paradigms and Progress in Theology. Pretoria : RGN. p. 113-128.)
- VENTER, C.J.H. 1992. Diakoniologie en rasionaliteit. *In die Skriflig*, 26(1): 29-51.
- ZERFASS, R. 1974. Praktische Theologie als Handlungswissenschaft. (In Klostermann, F. & Zerfass, R. Praktische Theologie heute. München : Kaiser. p. 164-177.)